

Jaargang 44, 2002, nr. 3.

Inhoud:

Ad Otten, Torenhorloges in Gemert vanaf 1500	1
Jan Brouwers, De mobilisatie in de Pandelaar	15
Jan Timmers, Een bijl van jadeïet	20
Simon van Wetten, Het Frans archief III	25
Maria van de Vossenbergh-Lortieje, Oproep verdediging Gemert	31

Omslag: Collage werk Gerard van Lankveld
vormgeving en druk: drukkerij Vos

Uitgave: september 2002
ISSN: 0166-2473

Gemerts Heem

tijdschrift met artikelen op het gebied van geschiedenis, archeologie, genealogie, dialect, e.a. van de voormalige gemeente Gemert.

Secretariaat: Martin Breeuwer, Wijst 185, 5422 BV Gemert
Abonnement: € 15,- per jaar (tevens lidmaatschap heemkundekring)
Penningmeester: Peter Lathouwers, Pastoor Castelijnsstraat 33,
5423 SP Handel
Betalingen: Op girorekening 4157835 of Rabobank Gemert
116197226 t.n.v.
Heemkundekring De Kommanderij Gemert, onder
vermelding van "contributie"

Redactie: Ad Otten, Kromstraat 6, 5421 XZ Gemert
Anny van de Kimmenade-Beekmans, Grotel 8,
5761 RA Bakel
Peter Lathouwers, Pastoor Castelijnsstraat 33,
5423 SP Handel
Ton Thelen, Hezelaar 2, 5422 BX Gemert
Jan Timmers, Kromstraat 1, 5421 XZ Gemert
Wim Vos, Louis Couperusstraat 17, 5421 RH Gemert

Redactieadres: Ad Otten, Kromstraat 6, 5421 XZ Gemert

Overname artikelen toegestaan, mits bronvermelding.

Torenhorologies in Gemert vanaf 1500

Ad Otten

Op een kerktoren hoort een uurwerk maar je zou je af kunnen vragen sinds wanneer dat zo is. In een in 1636 aangelegd en tot 1647 bijgehouden 'Register der Costerije van Gemert' werd als één der

taken van de koster opgetekend '*het stellen vant urewerck*'.¹ De kerkmeesters betaalden hem daarvoor jaarlijks vier gulden, welk gebruik dateerde van het jaar 1571 '*toen het urewerck op de kerck quam*'. Daarmee lijkt dus meteen het jaar bekend sinds wanneer men in Gemert op de kerk kan zien hoe laat het is. Vanaf de achttiende eeuw zijn er tekeningen en schilderijen die op het kleine torentje op het priesterkoor wijzerborden afbeelden. In het vervolg van dit artikel zullen we zien dat het uurwerk 'op de kerk' overigens niet in dit kerktorentje zat, maar dat dat in een houten huiske stond op de gewelfribben van het priesterkoor. Het kerkvolk werd aanvankelijk ook niet 'bij de tijd' gehouden door wijzerplaten op het torentje maar door de plaatsing van een wijzerbord 'van wagenschot', boven op het priesterkoor in een soort dakkapel met uitzicht op het kerk(hof)pleintje aan de straat. In 1739 zijn er

Detail van schilderij uit eerste helft 19de eeuw met de kerk van Gemert. Op het kerktorentje én vóór op het priesterkoor zijn wijzerplaten te zien. Op de voorgrond de Bonengang. ('Dorp Gemert' – Prov. Museum 's-Bosch; foto: Peter Lathouwers)

behalve deze wijzerplaat op het priesterkoor ook wijzerborden aan het kleine torentje bevestigd. Pas na de bouw van de kerktoeren aan de westgevel in het midden van de negentiende eeuw is het uurwerk van het priesterkoor verdwenen omdat er toen een uurwerk kwam in de zoveel hogere nieuwe kerktoeren. Maar zo'n drie eeuwen vóór de bouw van die kerktoeren was Gemert dus al 'bij de tijd'. En dat was vrij vroeg voor een dorp. Dat althans kan geconcludeerd worden uit de literatuur over historische uurwerken.² Bekend is dat de toren van het Binnenhof in Den Haag al in 1366 van een 'uurklok' was voorzien, dat ook een stad als Venlo eind veertiende eeuw al een torenuurwerk bezat, en dat er in 1513 voor de Sint Jan van Den Bosch zelfs al een opdracht werd verstrekt voor een opzienbarende speelklok die behalve de tijd ook het laatste oordeel in beeld moest brengen. Wat betreft het bestaan van publieke torenhorloges in dorpen lezen we in een recent proefschrift (P. Mestrom, Maastricht 1997) dat Limburgse dorpen die uurwerken veelal pas kregen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw.³ Gemert was er in elk geval vroeger bij.

Uurklok op kasteel Gemert vanaf 1500

Het uurwerk dat in 1571 'op de kerk' kwam blijkt hier niet het eerste en ook

niet het enige buitenhorologie te zijn geweest. Dat uurwerk was namelijk een tweedehandsje. In het *Register van de costerij van Gemert* wordt althans geschreven dat '*het horologie op de kerck eerst onderhouden werd op de commanderij*'.¹ Op het kasteel dus. En uitgaande van de veronderstelling dat het daar toch minstens enige decennia zal zijn gebruikt, komen we tot de slotsom dat *ze* in Gemert zo rond 1500 in elk geval de klok al kenden.

Op tweede kerstdag van het jaar 1675 maakte Valentijn Klotz een pentekening met een indrukwekkend 'breedbeeld-zicht' op de voorgevel van de hoofdburcht van Gemerts kasteel. De oppervlakkige beschouwer ziet het wellicht niet eens, maar hoog in de middenpartij van de voorgevel is onmiskenbaar een wijzerbord van een uurwerk zichtbaar en daaronder een grote en een kleine luidklok. Daar zit dus een torenuurwerk met slagwerk. De locatie boven de entree van de hoofdburcht ligt zo voor de hand dat het de veronderstelling aannemelijk maakt dat dit ook de plaats geweest moet zijn waar vandaan in 1571 'een uurklok' naar het priesterkoor van de kerk verhuisde.

Het lijkt alsof 'het uurwerk van Klotz' zowel een uurwijzer als een minuutwijzer heeft die in elkaars verlengde staan. Gerard van Lankveld die ik de prent liet zien en die gedachte kenbaar maakte,

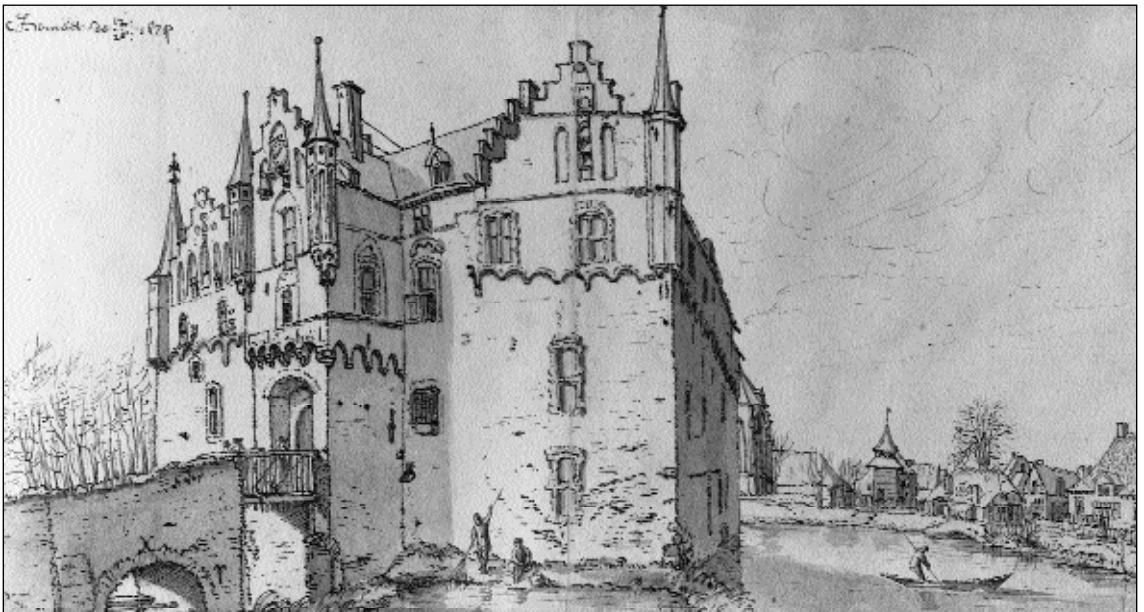
(Detail van 1)

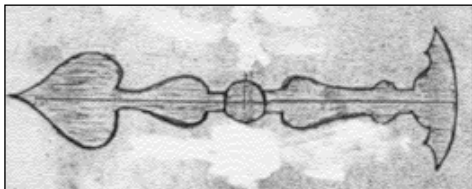
reageerde direct met *'dat denk ik juist niet!'*

De hele geschiedenis van het uurwerk kreeg ik toen over me heen. Dat minuutwijzers pas werden aangebracht na de uitvinding van het slingeruurwerk door Christiaan Huygens (in 1656/1657). Dat de tijdmeting toen pas nauwkeurig genoeg werd om ook minuten aan te wijzen. Dat op buitenuurwerken daarna echter, aldus Gerard, nog heel lang met alleen de uurwijzer werd volstaan.

Gerard overtuigde me er verder van dat een tot in details zo nauwkeurig tekenaar als Valentijn Klotz, áls er al een

afzonderlijke minuutwijzer was geweest, Pentekening van Valentijn Klotz, gedateerd 26 december 1675. In de trapgevel van de uitgebouwde entreepartij van de hoofdburcht is duidelijk het wijzerbord van een uurwerk zichtbaar met als slagwerk een grote en een kleine luidklok. (Kon. Inst. Brussel – Coll. de Grez)

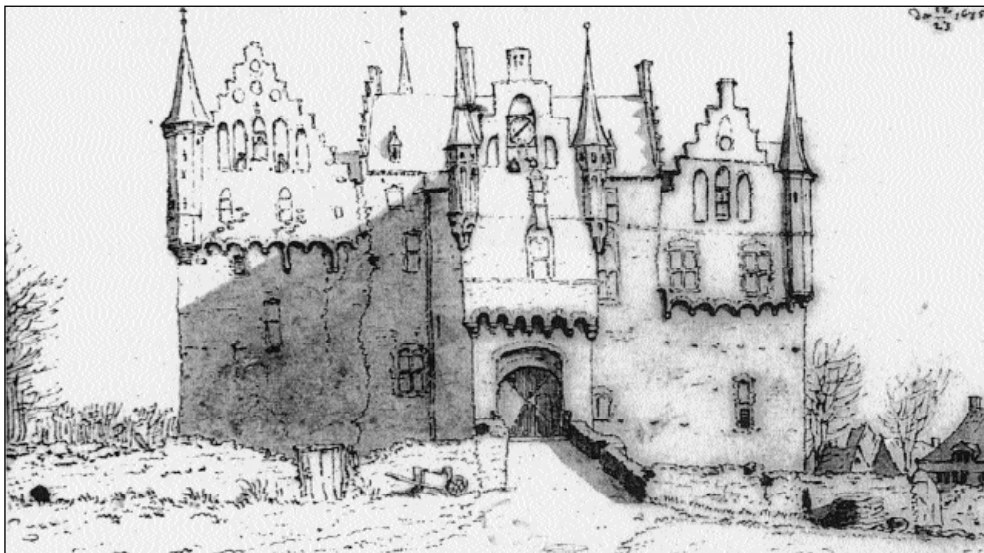

Uurwijzer die Benedictus van den Bergh uit Gemert in 1738 maakte voor de Deurnese kerk. (bron: Streekarchief Peelland OAA Deurne invnr.1678)

hij die dan zeker niet in één lijn zou hebben gezet met de uurwijzer. De verklaring voor de lange (doorgesloten) uurwijzer op de prent van Klotz zit hem in het feit dat oude uurwijzers allemaal zo lang waren omdat die (nog steeds volgens Gerard) een contragewicht nodig hadden. Dergelijke wijzers

wezen met een pijl of een hand naar de uren terwijl die aan de andere kant de vorm werd gegeven van een cirkel of iets van een halve maan, zodat nergens heen gewezen kón worden. 'Hedde gin platjes van aaw klokken?', vroeg Gerard.

Vanalles-en-nogwa heb ik sindsdien bekeken. Ergens las ik dat de Westertoren in Amsterdam weliswaar in 1668 al een minuutwijzer kreeg, maar dat was dan ook één van de eerstelingen en de Westertoren gold (en geldt nog steeds) als één der meest aansprekende kerktorens van het land. We kunnen er dus gerust vanuit gaan dat Gerard gelijk heeft en dat het uurwerk in de hoofdburcht van Gemerts kasteel in 1675 vol-

Nog een vooraanzicht van Gemerts kasteel waarop het uurwerk zichtbaar is. De prent werd gemaakt op 23 december 1675. Lang is hij toegeschreven aan zekere Jan Berestraten maar vermoedelijk is ook deze van Valentijn Klotz. Een stempel en andere storende aantekeningen zijn op de hier gepubliceerde illustratie weggepoetst.

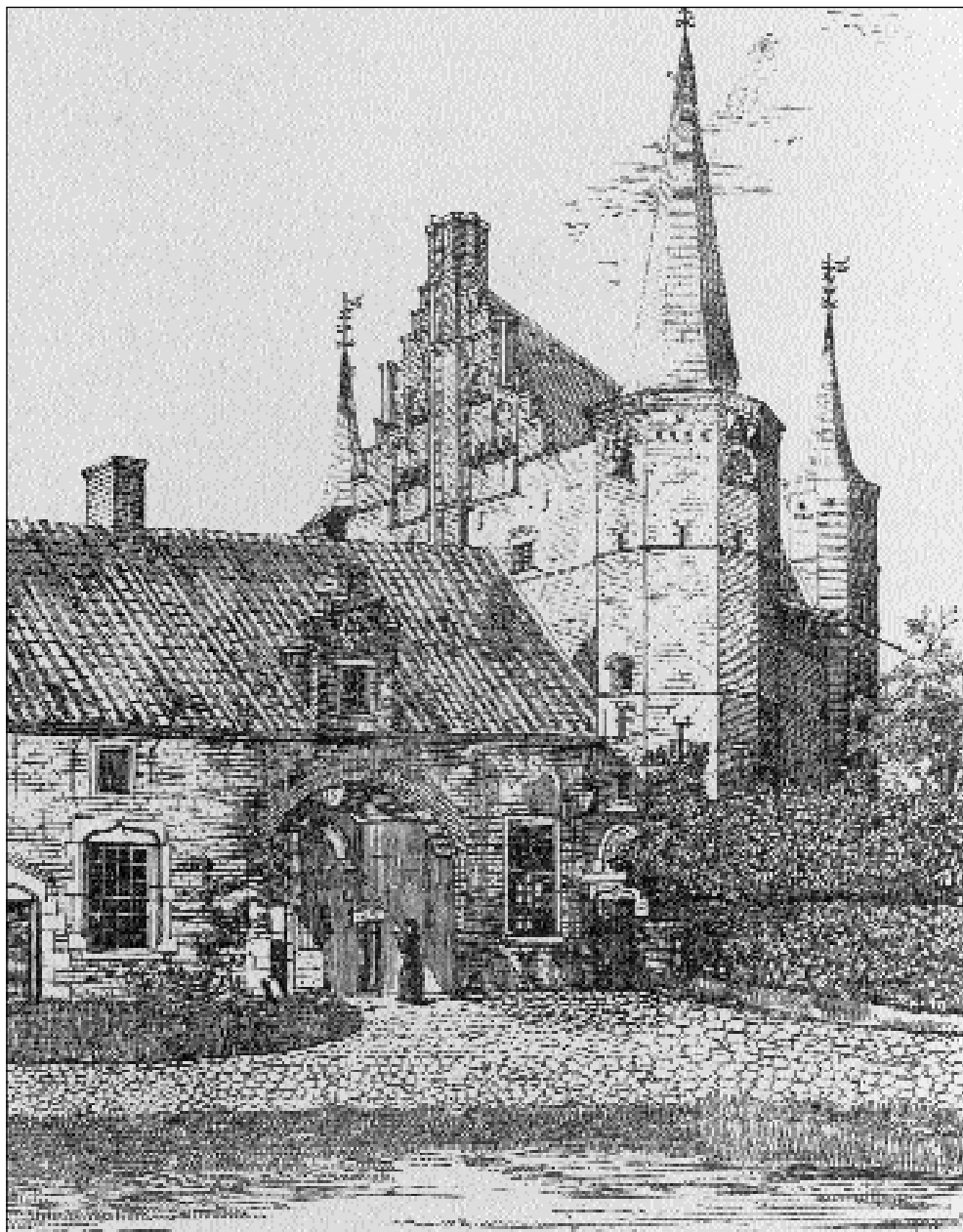
stond met alleen de uren aan te wijzen.

Uurklok op donjon Anno 1760

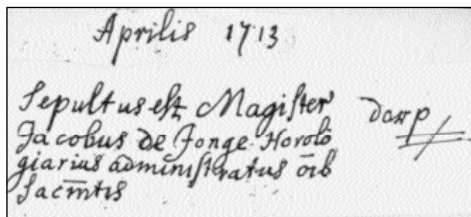
Bij de tussen 1735 en 1745 uitgevoerde algehele renovatie van de hoofdburcht werd de middenpartij uit de voorgevel gesloopt om meer licht en ruimte te krijgen op de binnenplaats van het kasteel. Toen verdween hier dus 'het kasteelhorologie'. Lang hebben de kasteelbewoners hun *horologie* echter niet hoeven te missen. Want van het hoektorentje aan de donjon dat uitkijkt op de binnenkoer tussen hoofd- en voorburcht, kennen we immers tot op de dag van vandaag een uurwerk met een in de hoeken van de wijzerplaat aangebrachte tekst 'AN-NO 17-60'! Spijtig genoeg is het alleen het jaartal dat nog herinnert aan dit oude torenhorloge, want rond 1960 is het antieke exemplaar uit het torentje gesloopt en vervangen door een nieuwwets ding. Gerard van Lankveld, *'toen die nog 'n jungske waar'*, vond het oude origineel *'tussen de pikkers'* in een hoek van de ommuurde moeshof van het kasteel. Allemaal tandwielen en assen in een kubusvormig frame. Duidelijk een uurwerk met gaan- en slagwerk. En ook al was het dan niet compleet, Gerardje kon dat daar natuurlijk niet zomaar laten liggen. Met de hulp van Rinie Kandelaars sjouwde hij het naar het ouderlijk huis aan 't Stereind. En daar stond Gerards moeder: *'Wor hédde dè ewèg gehald jongen? Baj de paoters?? Maar jongen toch! Breng 't*

mar gauw terug vur de pliesie kumt. Veuraajt veuraajt veuraajt!!' Het ging echt niet van harte maar Gerard zeulde toch alles weer terug naar de pikkers. En daar verging letterlijk en figuurlijk uiteindelijk alles wat er nog restte van het antieke horologie uit de kasteeldonjon. En wie zal het zeggen misschien bevatte dat uurwerk (uit 1760) ook nog onderdelen van het kasteelhorologie uit 1571, want vroeger gooide men nooit iets weg als het nog ergens voor kon dienen. *'Wwan zeund toch aajgelek'* dat Gerards moeder nou niet even was gaan praten op het kasteel.

Jammer temeer omdat het hier mogelijk handelde om een uurwerk van Gemerts fabrikaat *oknogok oknog!* Want suggereerde Wiro van Heugten eerder in Gemerts Heem⁴ niet, dat de Vrije Heerlijkheid Gemert in de achttiende eeuw naast een centrum van orgelbouw ook de plaats was waar horlogemakers gevestigd waren die in de regio torenuurwerken bouwden of in elk geval onderhielden. Uit de zeventiende en de achttiende eeuw noemde hij drie Gemertse (toren) uurwerkmakers die elkaar in dat ambacht opvolgden. De oudst hem bekende was meester Jacob de Jongh, daarna volgde ene meester Hendrik de Jongh en vervolgens kwam zekere Benedictus van den Bergh. De laatste installeerde in 1738 een uurwerk in de Deurnese kerktoren waarvan in het Deurnese gemeentearchief nota bene de

Tekening van de donjon van kasteel Gemert uit 1894 (bijvoegsel van het blad "Architectura" jaargang 1894 no.47). Op de toren is het uurwerk van 1760 duidelijk zichtbaar. Zowel boven de wijzerplaat alsook links daarvan is een luiklok zichtbaar.

Op 12 april 1713 werd 'Magister Jacobus de Jonge Horologiarus' begraven. Hij overleed na te zijn voorzien van de sacramenten. Transcriptie: 'Sepultus est Magister Jacobus de Jonge Horologiarus Administratus omnibus Sacramentis. X(= plaats van overlijden) 'Dorp' (bron: Begraafboek Gemert 1678-1718)

ontwerptekening bewaard is gebleven. Reden genoeg dus om eens wat uitgebreider onderzoek te verrichten naar de uurwerkmakers van Gemert.

Jacob de Jongh, Magister Horologiarus

Wiro van Heugten kon in 1990 nog niet het bewijs leveren dat meester Jacob de Jongh ook inderdaad van Gemert kwam. Maar hij meende dat af te kunnen leiden uit het feit dat rond 1700 het onderhoud van diverse torenuurwerken in de regio werd overgenomen door meester Hendrick de Jongh, een naamgenoot die in Bakel bekend stond als 'de horologie-meester van Gemert'. Wiro ging er vanuit dat rond 1700 de oude meester de Jongh was komen te overlijden en dat zijn bedrijf toen was voortgezet door een zoon of verwant. Het bleek niet moeilijk de naam van 'de oude meester' in Gemertse archivalia te traceren. Op 12 april 1713 werd 'onze' Jacob door

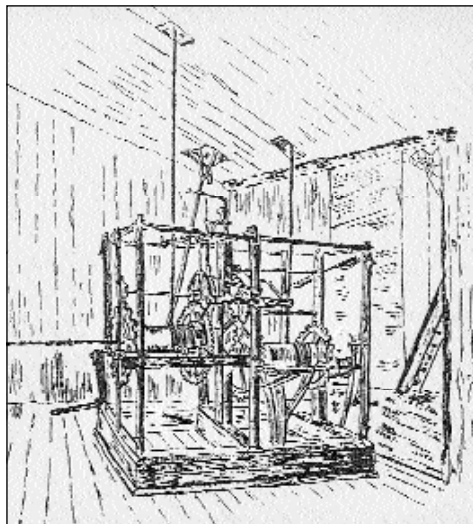
pastoor Gautius ingeschreven in het begraafregister als zijnde overleden. De pastoor gaf hem daarbij als extraatje de niet mis te verstane kwalificatie mee van 'Magister Horologiarus'. Een titel die er gewoon om vraagt op zoek te gaan naar 'meesterwerken' van deze Gemertenaar. Maar dat zou zoals te verwachten was aanmerkelijk meer tijd vergen. De borge-meestersrekeningen van een plaats zijn voor dat soort onderzoeken de meest aangewezen bronnen, maar Gemerts gemeentearchief heeft daar vele dozen vol van. Dat betekende dus heel veel oud nieuws doorspitten. Vanalles kwam ik tegen. Boeiende stuf –ik kan 't iedereen aanbevelen- maar ik moest het laten voor wat het was, want ik had nu eenmaal mijn zinnen gezet op uurwerken van onze magister horologiarus... En jawel hoor na vele uren en uren bladeren en snuffelen had ik beet.

Meester Jacob bouwde in 1668 'een nije oorlos'

Het was in de borge-meestersrekeningen van 1668 dat ik opeens las van ene 'Jacob de Jonge, den uurgewerckemaecker'. Op 22 december van dat jaar werd hem tachtig gulden betaald als zijnde de eerste termijn voor "de nijen oorlos" die hij maakte in opdracht van de gemeente Gemert.⁵ Jacob de Jonghe woonde toen nog niet in Gemert maar bleek afkomstig uit Megen. In een paar rekeningen wordt hij

ook genoemd als *'meester Jacob van Megen'*, en wanneer de voerman betaald moet worden voor het bezorgen van *'het nije uurgewerck'* dan blijkt ook dát uit Megen te zijn aangevoerd.

De vervoerskosten beliepen een rijksdaalder. Heel wat duurder was het verblijf te Gemert van de horologiemaker in de periode dat hij het uurwerk op de gewelven van het priesterkoor installeerde. Met de regeerders van Gemert was afgesproken dat hij op kosten van de gemeente hier kon verblijven. En de meester deed dat hier 'op stand'. Een horologiemaker was per slot van rekening niet de eerste de beste. Van 22 september tot 9 oktober 1668 was magister Jacob de Jonghe in de kost bij schout Otto de Visschere. In diens declaratie

'van de verteringhe in cost ende dranck van den meester horologiemaecker' lopen de onkosten op tot 25 gulden en 13 stuiver.⁶ Dat is echter lang niet alles want bij de installatie van een nieuw uurwerk kwam heel wat kijken. Al bij de aanbesteding zegde de gemeente meester Jacob toe voor de nodige vaklieden te zullen zorgen die bij *'het stellen ende plaatsens'* zouden assisteren. Zo dienden ook een meester-timmerman (Dierck van Gemert) en een loodgieter (Jacob Gielens) een declaratie in voor arbeidsloon en gebruikt bouw materiaal, terwijl brandwacht Claes van Puyfelijk tien stuivers kreeg voor het zorgvuldig waken bij een naar het zich laat aanzien op de gewelven ten behoeve van de horologemeester gestookt vuurtje...⁵

De opeenvolging van borgemeesterspos-ten maakt verder inzichtelijk hoe de oplevering en betaling van een publiek torenuurwerk in zijn werk ging. Het begint allemaal met het aanbesteden en vervolgens het gunnen van de opdracht. Op *'comparisies'* van meester Jacop met de regeerders van Gemert werden al meteen de nodige guldens aan dranck en maeltijden geconsumeerd. Het uurwerk werd vervolgens gemaakt in de werkplaats van de uurwerkmaker, daarna ter plaatse bezorgd en dan zien we dat meester Jacop er in Gemert zo'n achttien

Interieur van een uurwerk(zolder)huiske (NH-kerk, Wognum)

dagen werk mee had om het uurwerk op de daartoe bestemde plaats te installeren. In diezelfde tijd werd om 'het uurwerk' heen een huiske getimmerd, dat het kostbare horloge moest vrijwaren van bijvoorbeeld mest en nesten van vogels. Daarna volgde de inwerkingstelling en het 'proefdraaien' gedurende drie maanden. Van 12 tot 17 december 1668 is meester Jacob weer bij schout de Visschere in pensioen '*om de foulten te maerken ende sijn iersten termijn te haelen*'.⁶ Pas dan krijgt hij dus het eerste deel van de aanneemsom betaald. En negen maanden later, dus zeg maar een jaar na de oplevering van het uurwerk, is meester Jacob weer in Gemert en hij int dan het laatste termijnbedrag. De geldsom die daarmee gemoeid was, is in de slechts ten dele bewaard gebleven borgemeestersrekeningen van dat jaar niet aangetroffen. Maar dát Jacob de Jonghe weer een meesterwerk had opgeleverd weten we uit de declaratie van de schout voor zijn pensiongast die op 27 oktober 1669 '*de lesten partije vande sijn gelt quaem haelen van wegens het horologie*'.⁶

Vanaf die tijd heeft meester Jacob de Jongh een band met Gemert. Elk jaar komt hij langs voor het onderhoud van het horloge op de kerk en het lijkt aanmerkelijk te veronderstellen dat hij ook het uurwerk op het kasteel onder zijn hoede kreeg. De band met Gemert moet hem zo goed zijn gevallen dat hij zelfs

naar Gemert verhuisde. Van hieruit kon hij vermoedelijk ook een groter werkgebied bestrijken dan vanuit het in een uithoek gelegen Megen aan de Maas. Lang duurt het dan niet meer of overal in de regio duikt zijn naam op in de kwaliteit van Magister Horologiarium uit Gemert. En bij het zorgvuldig doornemen van alle gemeenterekeningen daar, zullen er naar mijn idee in de toekomst nog heel wat meesterwerken van 'onze' magister boven water komen.

Meester Hendrik de Jongh horologiemaker

Blijkens de rekeningen van de Aarlese borgemeesters ontving meester Jacob de Jongh in de periode van 1690 tot 1699 voor het onderhoud van hún uurwerk jaarlijks vier gulden.⁴ Na 1699 werd dit onderhoud evenals in plaatsen als Bakel, Deurne, Lieshout en (Beek en) Donk overgenomen door Hendrik de Jongh, de zoon van Jacob, die zich in navolging van zijn vader ook overal liet kennen als meester horlogemaker. Ook naar de persoon van Hendrik is in de dorpsrekeningen van de regio zeker geen uitputtend onderzoek verricht, maar door het vorsen van Wiro van Heugten kwam er met name uit de directe omgeving toch al heel wat boven drijven. Uit de links en rechts bewaard gebleven afrekeningen zien we ook wel wat kwaliteitsverschil tussen de diverse uurwerken. Zo kreeg Hendrik de Jongh tien gulden per jaar

voor het onderhoud van het Deurnese torenuurwerk, eerst vier later zes gulden voor het Aarlese, een rijksdaalder voor het Donkse en één gulden en vijf stuivers voor het Lieshoutse. De uurwerken van Bakel en Milheeze onderhield hij voor respectievelijk drie en twee karren 'clodt' in natura.⁴

Dat Hendrik zijn vak in alle opzichten verstond moge blijken uit bewaard gebleven afrekeningen zoals die van het aanbrengen van nieuwe vergulde wijzers en vergulde uurletters (voor 35 gulden in Deurne) en 'een nieuw ganckwerk van den hamer' voor de kapel van Ginderdoor

(Mariahout).⁴

Ook veel verder van Gemert, tot bijna onder de wallen van 's-Hertogenbosch, blijkt meester Hendrik actief te zijn geweest.⁷ Zo ondertekende hij op 22 maart 1701 te Schijndel een contract met die gemeente voor het jaarlijks onderhoud van het uurwerk in de kerktoeren aldaar voor de som van twee dukaten. Hij werd daarvoor aangezocht omdat er aan het Schijndelse uurwerk op dat moment nogal wat mankeerde. Want voordat hij aan het reguliere onderhoud toekwam had hij eerst voor een 36 guldens het een en ander te repareren.

Elkijn Heeren Borsward en Schepenen deser kerk
 bydkerck Gemert erkennen den Thomas Van
 den Dynde cum suo Borgmeester. Van den Jaere
 1715. te betaelen aen meester Hendrick de
 Jongh, voor het onderhouden van de horologie
 op dekerck alhier de somme van negen
 gulden, sullen in uwerre doene recederinge
 voor sijt gaft valideren. Etahn Gemert den
 18. Januarij 1716. Ter ord: Van Pele
 dit bevesten is belet A. Van Hylken Parij
 Gendrick de Jongh

Kwitantie ondertekent door meester Hendrik de Jongh voor het onderhouden van het horologie op de kerck van Gemert gedurende het jaar 1715.

Curieus is hier dat ook dit karwei voor de helft werd betaald *'op het maken vant werck'* terwijl de andere helft pas betaald werd nadat gebleken was (na een jaar) dat alles naar behoren werkte. Zo dat niet het geval was dan werd die andere helft gebruikt om het uurwerk alsnog te repareren. Ja, ze waren vroeger ook niet gek. Maar... in Schijndel hebben ze aan de Gemertse meester horologiemaker 'ne goeie gehad (denken wij). Het zal niemand verbazen dat we de naam van meester Hendrik de Jongh na enig zoekwerk ook aantreffen in de Gemertse gemeenterekeningen. Zo komt hij in 1709 met de borgemeesters van Gemert overeen dat hij te rekenen vanaf 1 januari 1710 voor negen gulden per jaar het jaarlijkse onderhoud op zich neemt wat betreft *'het horologie op de kerk-ke'*. Hij doet dat voor een periode van twaalf jaar *'ofte soo langh als de Here belieft'*. Dit contract en ook de uit latere jaren bewaard gebleven kwitanties tekent hij met *'Hendrik de Jong horologiemaker'*.⁷ Zijn contract met de gemeente Gemert zal hij maar net vol kunnen maken want in de Gemertse begraafregisters komen we zijn naam tegen als zijnde begraven op 11 september 1723. Zo'n 25 jaar is hij dan in de regio als meester horologemaker actief. Op 11 januari 1724 ondertekent Maria de Jongh, de moeder van Hendrik, een kwitantie waarmee zij bevestigt het jaargeld voor het onder-

houd van het Gemertse horologie te hebben ontvangen.⁹ Het jaar daarop meldt zich een nieuwe uurwerkmaker: Benedictus van den Bergh.

Wie was Benedictus van den Bergh?

Benedictus was behalve aannemer ook herbergier van 'Het Wit Perd', een herberg die we moeten situeren recht tegenover het huidige Hotel De Kroon in de Kerkstraat. In het begin van de achttiende eeuw was in Het Wit Perd het St. Antoniusgilde 'thuis' en dat zegt genoeg over de klandizie van die herberg en het aanzien dat de herbergier genoot. Maar onze Benedictus blijkt ook anderszins niet de minste te zijn geweest. In 1734 werd hij 'geroepen' tot het borge-meestersambt van Gemert, een 'dienst' die alleen aan vermogende ingezetenen toeviel. Of Benedictus ook van Gemert geboortig is niet bekend. Wel weten we dat zijn ouders hier in respectievelijk 1707 (vader Jacob) en 1731 (moeder Elisabeth) werden begraven. In 1744 komt Benedictus in de schepenbank van Gemert en van 1749 tot 1760 is hij zelfs president-schepen. Van hem achterhaalden we verder dat hij was getrouwd met zekere Maria van Luxemburg (ook wel geschreven als Litzemborgh) en blijkens de Gemertse doopregisters kregen de beide echtelieden hier twee zonen en vijf dochters. Eén dochter stierf als baby

en tenminste twee kinderen begaven zich in de geestelijke stand. De jongste zoon Henricus schreef zich als 19-jarige rond 1750 in als student aan de universiteit te Leuven. Dochter Hendrina trad in een zustersklooster.

Benedictus van den Bergh werd in Gemert begraven op 10 januari 1779. Hij was toen al ruim tien jaar weduwnaar. Zoon Henricus blijkt dan te zijn opgeklimmen tot het pastoorsambt van 'Calmschooten'.

Benedictus van den Bergh als uurwerkmaker

Van Benedictus bestaat een prachtig zil-

veren schutsschild waarop een uurwerk als bekroning van zijn wapen is afgebeeld. Het schild liet hij vervaardigen bij gelegenheid van het feit dat hij zich in 1742 tot *Coninck* schoot bij het Gilde van St. Antonius en St. Sebastianus. Het op het schild afgebeelde wapen laat op de onderste helft een berg zien, die in verband gebracht moet worden met zijn familienaam, en op de bovenste helft een passer en timmergereedschap dat duidt op zijn beroep. Het prachtige uurwerk dat het wapen als helmteken wordt meegegeven wijst er op dat Benedictus 'dat' toch wel als zijn 'meesterwerk' beschouwde, al is het timmergereedschap daar nu niet direct een aanwijzing voor. Maar hoe het ook zij, ook Benedictus van den Bergh stond als uurwerkmaker in de regio bekend en decenia achtereen komt zijn naam ook voor in de rekeningen van de Gemertse burgemeesters. De oudst bewaard gebleven kwitantie die hij tekent voor de ontvangst van negen gulden voor het jaarlijks onderhoud van de '*allosie of horologie*' dateert van 1725. Benedictus zal net als zijn voorgangers een vast contract hebben gehad met de gemeente. Bijna veertig jaar later komen we hem nog steeds

Op dit zilveren schutsschild werd in een wapen de naam en het beroep van Benedictus van den Bergh uitgebeeld. Het wapen is in tweeën gedeeld met in de onderste helft een berg; daarboven timmermangereedschap (schaaf, passer, boor, hamer, vijlen en een winkelhaak). Dit 'gelegenheidswapen' werd met een uurwerk als helmteken bekroond.

(Foto: Peter Lathouwers)

in de lias van rekeningen tegen. Nog steeds voor dezelfde post en hetzelfde bedrag. Inflatie bestond in die jaren niet. En voor degenen die daaraan twijfelen: Uit alles blijkt dat met die openbare gemeenteklok (nog) steeds het uurwerk op het Gemertse priesterkoor werd bedoeld. Uit de borgemeestersrekeningen van 1759 citeren we: *'betaelt aen Benedictus van den Bergh voor het onderhouden van het horologie staende op het Coor van de Gemertse Kerck de somme van 9=0=0'* en in 1761 heet het *'voor het onderhouden van het horologie op de Gemertse kerck de somme van negen gulden alle jaer aen Benedictus van den Bergh'*.¹⁰

Wiro van Heugten attendeerde ons in zijn artikel in *Gemerts Heem* op een werktekening van een uurwerk dat Benedictus van den Bergh in 1738 installeerde in de kerktoeren van Deurne.¹¹ Het had gestormd en de hele Deurnese torenspits met het uurwerk was verwoest. Er volgde een openbare aanbesteding van zowel de torenspits als het uurwerk. En Benedictus van den Bergh uit Gemert was de laagste inschrijver voor het herstellen van dit uurwerk. En na het klaren van dat karwei kon hij meteen in Gemert zelf aan de slag want

daar stond toen 'een verbouwing' van het horologie op de kerk op de agenda. Dan moeten er ook wijzerborden komen aan het torentje en met behoud overigens van het wijzerbord vóór op het priesterkoor. Benedictus van den Bergh was ook in Gemert de laagste inschrijver en aan hem werd het werk gegund. Van de bestekken en aanbestedingen van de uurwerken te Deurne en te Gemert zijn zo'n prachtige en informa-

Het 'klokkenmaken' is in Gemert gebleven. Gerard van Lankveld bij zijn voor het gemeentehuis vervaardigde astronomische uurwerk *'Lento ma con brio'* dat staat voor *'Langzaam maar met glans'*.
(Foto: Jozef van de Kam, 1987)

tieve archivalia bewaard gebleven dat die uitgebreid in een vervolg zullen worden behandeld.

En of het met Benedictus van den Bergh met de specifieke uurwerkmakerij van Gemert is afgelopen blijft nog even de vraag. Want Willy Ivits maakte me al attent op zekere Dingeman Buys met beroep 'horlogiemaker' die op 18 november 1817 te Gemert in het huwelijk trad met Lucia Peters van den Berg... Wie zal het zeggen misschien worden er in de toekomst nog meer Gemertse horlogiemakers aan de vergetelheid ontrukkt.

(wordt vervolgd)

Met dank aan Gerard van Lankveld, Henk Beyers, Jan Timmers, Peter Lathouwers, Ben van Gansewinkel, Streekarchief Peelland, Gemeentearchief Gemert-Bakel, en vooral Wiro van Heugten.

NOTEN:

1. Uit lezing van Gerlacus van den Elsen gepubliceerd in 'Handelingen van het Provinciaal Genootschap tussen 1890-1909'.
2. (Heemkamer Gemert, VARIA IX p.25-26)
3. P.T.R. Mestrom, Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850 (Leeuwarden/Mechelen, 1997); C. Spierdijk, Klokken & Klokkenmakers – Zes eeuwen uurwerk 1300-1900, 5e druk, Amsterdam 1976 (blz. 54, 60-61).
4. In een recensie in de Maasgouw Jrg. 117 (1998) maakt M. Flokstra meteen gewag van een aantal dorpen die zeker al in de zestienste eeuw over een buitenuurwerk beschikten (Venray, Swolgen, Grubbenvorst, Horst)
5. Wiro van Heugten, Uurwerkmakers van Gemert, Gemerts Heem 1990, blz.85-89.
6. Gemeentearchief Gemert [GAG] 1407-1794 invnr. 494 (borgemeestersrekeningen 1668)
7. GAG 1407-1794 invnr. 602-1
8. C. Verhagen, De horlogiemaker van Schijndel, Heemkundeblad Schijndel, Jrg 3 (1992) nr.2, blz. 24-25.
9. GAG 1407-1794 invnr. 625-2; 627-40; 629-23
10. GAG 1407-1794 invnr. 635-18
11. GAG 1407-1794 invnr. 637-13 (bijl. borgemrsrek.) invnr. 531 (borgemrsrek. 1732), invnr. 552 (idem 1759), invnr. 672 (bijl. borgemrsrek. 1761)
12. Streekarchief Peelland – Deurne; OAA Deurne invnr.1678

Omdat ik regelmatig wel eens iets vertelde over de mobilisatie zeiden mijn kinderen dat ik het maar eens op moest schrijven hoe het toen allemaal ging... Toen op 1 september 1939 Duitsland Polen binnen viel werd hier in Nederland de mobilisatie afgekondigd. Alle mannen van 18 tot 35 die in dienst waren of

De mobilisatie in de Pandelaar

Jan Brouwers

gediend hadden werden toen opgeroepen.

Enige dagen later kwamen enkele officieren en een gemeenteambtenaar bij ons op de boerderij in de Pandelaar kijken hoeveel paarden er bij ons konden staan. Op stal konden er twaalf en in de schuur nog eens twaalf plus het paard van de commandant. Alles moest toen naar buiten. Het dorsmachine, de hakselmachine en alle karren en ploegen. Kwartiermakers kwamen om alles geschikt te maken om de vijftientig paarden te stallen. Lange lichtpalen en dennenpalen en veel touw kwam er aan te pas. Er kwam voor ieder paard een voerbak. Tussen ieder paard moest een balk hangen om het slaan tegen te gaan. De paarden die moesten komen die waren allemaal gevorderd van particulieren, meest boeren. In ieder dorp, ook in Gemert, moesten alle paarden bijeenkomen. Daar werden ze geselecteerd welke geschikt waren voor het leger. Allemaal vreemde paarden bijeen... ze sloegen en beten elkaar dat het niet mooi meer was.

De inkwartiering verliep als volgt: Eerst

kwamen twaalf soldaten die sliepen op de zolder en in de kamer. Daags daarna kwamen vijftientig paarden het erf op. Een geweldige chaos was dat. Bij de veldartillerie heb je voor een kanon zes paarden nodig en voor de caissonwagen die de munitie vervoerde ook zes paarden. Dat alles samen heet dan een stuk en vier stukken is een batterij. Bij ons lag het 2e en het 3e stuk. Voorlopig, want in de herfst moesten de koeien weer op stal.

In de Pandelaar lagen in die tijd ruim duizend soldaten. In Café 'het Vossenkamp' lag de zaal en het kegelhuis helemaal vol. Tegenover het café stond een grote tent waarin zo'n 600 soldaten lagen. Er waren geen toiletten of sanitaire voorzieningen en 's morgens zaten er veel in de buitenlucht hun behoefte te doen. In de pas nieuwe Pandelaarschool, en bij particulieren, overal lagen soldaten...

In Elsendorp werd achter het defensiekanaal de Peel-Raam-stelling aangelegd om bij een Duitse invasie tegenstand te kunnen bieden. Daar werden loopgraven gegraven en stellingen gebouwd voor de

Een batterij op weg naar de stelling in Elsendorp. Links voor op 't zwarte paard Piet Slijpen. Achteraan Piet Fransen uit Veghel.

kanonnen. Maar ook bij ons was het een drukte van belang. Iedere dag moesten de stallen worden uitgemesd en moesten ook de paarden worden los gereden. Ieder op zijn paard en nog een paard aan de hand en zo naar de Hulst en naar Esdonk. Voor een dubbeltje nam ik dikwijls zo'n ritje over wat ik maar wat graag deed tussen al die soldaten. Het liefst van al reed ik op het paard van de commandant. Dat was een echt rijpaard. Hij had twee witte sokken en zijn naam was Boefje. (Verderop nog meer over dit prachtige paard). Voor mij als jongen van veertien jaar was het een uitermate spannende tijd. Iedere dag kwam de fouragewagen langs met haver, hooi en stro. Op een andere wagen lag een grote tank met water, want waterleiding hadden we toen nog niet (die kwam in Gemert

medio 1940 – red.). Elk paard moest tweemaal per dag met emmers water gegeven worden wat een groot karwei was. Midden in de Pandelaar was de boerderij van Hannes Rovers (die met het beeld van Michaël in de voorgevel) het centrum van alle activiteiten. In een grote loods stonden onder permanente bewaking alle kanonnen en munitie van de hele compagnie opgesteld. Er was een keukenwagen en een kleine kantine. De

soldaten gingen er twee keer per dag eten halen dat daarna “thuis” werd opgegeten. Tegen etenstijd was het op de weg een drukte van belang met al die soldaten die hun hapje gingen halen. 's Morgens brood (kuch) voor de hele dag en 's middags de warme hap. Tegen november moesten de paarden van de stal omdat daar de koeien weer in moesten. In de schuur bleven echter dertien paarden de hele winter gehuisvest. Voor de soldaten werd betere huisvesting gevonden. Bij ons werd de opkamer gereed gemaakt voor drie soldaten. Pietje Fransen uit Veghel, Janus van Engelen uit Breda en Piet (...?) uit Limburg. (Over de laatste straks meer.) Die drie hebben de hele winter bij ons gelogeerd en aten dikwijls met ons mee. Zo maakten ook wij kennis met kuch, margarine en capucijners. 's Avonds werd er gekaart en naar de radio geluis-

terd. Door toedoen van een soldaat die bij Philips had gewerkt, konden wij een gebruikte radio kopen wat voor ons in die tijd nog een ongekende luxe was. In november was er groot alarm en moest iedereen met paarden en kanonnen naar de stellingen in Elsendorp. Na een paar dagen kwamen ze weer terug en ze waren allemaal behoorlijk onder de indruk. Bij een verjaardag kwamen alle soldaten van het peloton op het feest en na de nodige consumpties wat later op de avond werd het strijdlid gezongen. Ik ken het nog steeds uit mijn hoofd.

Wij zijn dienaars der kanonnen
 Wij strijden met staal en vuur
 En laat de vijand maar kommen
 Wij winnen op den duur
 Wat belooft u
 Al strijden wij aan het strand
 Of in het binnenland
 Wij winnen op den duur
 Onze wapens slaan te kletter
 En strijden met robuust geweld
 Slaat de vijand op de vlucht
 Want hij is het meest geducht
 Van de eerste compagnie
 Van de derde veld
 Nondeju

Op het laatst van maart of begin april

Nog een batterij op weg. Voorop Frans Brull uit Heerlen.

1940 moest alles weg uit Gemert en werd de Peel-Raam-stelling (gedeeltelijk) opgeheven. (In de nacht van 10 op 11 mei zou de stelling uiteindelijk helemaal ontruimd worden – red.). Omdat de grens te lang was om te verdedigen werd de Duitsers in zekere zin vrije doortocht gegeven richting België. De veldartillerie kwam nog even te liggen in de buurt van Den Bosch en verhuisde daarna nog verder naar het westen tot achter de waterlinie. Met Pietje uit Veghel en Janus uit Breda hebben we nog jaren contact gehad.

55 Jaar later

In de zomer van 1994 hadden wij als oud Indië-strijders een bijeenkomst bij het Indië-monument in Roermond. Er werd een bronzen plaquette onthuld op de herdenkingsmuur bij het monument. Hier staan de namen vermeld van de

Korporaal Piet Slijpen uit Maasniel. Foto: Jan Duppen;
Gemert, november 1939.
(Piet is nu 88 jaar en gaat nog tweemaal per week zwemmen.)

omgekomen kameraden van ons bataljon, die gesneuveld zijn in Indië. Het was een emotionele en waardige plechtigheid in het bijzijn van de nabestaanden. Het was die dag ontzettend warm en na afloop zeiden wij tegen elkaar: 'nu moesten we ergens uit de zon en aan het water een lekker pilsje kunnen drinken.' Onze vriend Nol Waegemans die

uit deze streek komt reageerde meteen met 'ik weet wel iets.' We reden met z'n allen achter hem aan en jawel dit was wat we zochten. Prachtige zitjes onder oude eikenbomen vlakbij de Maas. Het restaurant heette 'Mijnheerkes' en het lag in het dorpje Maasniel vlakbij Roermond. Toen ik die dorpsnaam hoorde schoot er mij meteen iets te binnen. Woonde daar niet die Limburgse soldaat die in de mobilisatie bij ons gelegerd was? Ik wist opeens ook weer zijn naam. Piet Slijpen! Aan de eigenaar van het restaurant vroeg ik of hij die naam kende. 'Ja, of ik die ken,' zei hij, 'die woont hier recht tegenover!' Lang heeft het niet geduurd of ik ging met mijn vrouw bij Piet op bezoek. Hij herkende mij meteen en we waren van harte welkom. Uren hebben wij zitten buurten, herinneringen ophalen en vertellen over vroeger. Hij was nog wel eens in Gemert geweest, maar had bij ons niemand thuis getroffen. Piet vertelde ons ook hoe het hem na zijn vertrek uit Gemert verder was vergaan. Eerst hadden ze nog 3 weken in Sint-Michielsgestel gelegen om daarna te vertrekken naar Zuid-Holland achter de waterlinie. Hierna volgt het relaas van Piet Slijpen op de eerste oorlogsdag: "Op de morgen van de tiende mei 1940 reed ik 's morgens met mijn paard (Boefje) in het buitengebied van het dorpje Schelluinen. Opeens hoorde ik een vliegtuig boven mij en ik zag dat hij begon te cirkelen. Ik zocht dekking onder een boom. Er viel een schot

en dat ging dwars door het hoofd van mijn paard en die viel helemaal dood neer terwijl ik de teugels nog in mijn hand hield. Het was een trieste gang terug naar het kampement met het zadel op mijn schouders en het hoofdstel in mijn hand. Ik had op de eerste dag van de oorlog mijn beste vriend verloren."

Piet Slijpen heeft heel zijn leven op een baggermolen (schip) gewerkt om grint uit de Maas te halen. Met de bevrijding in 1944 evacueerde heel Maasniel via Duitsland naar Groningen. Toen Piet na verschillende maanden pas weer thuis kwam bleken de Duitsers alles te hebben weggehaald of opgestookt. Hij vond 't ook heel erg dat hij geen enkele foto meer had van vroeger. Maar bij mij thuis vond ik nog een foto van Piet op Boefje, gemaakt door Jan Duppen in november 1939. En via kennissen kwam ik ook nog in het bezit van een foto van 'het stuk' op weg naar Elsendorp. Natuurlijk hebben we die foto's ook naar Piet gebracht.

Zo zie je wat je op een dag allemaal mee kunt maken en aan herinneringen op kunt halen.

Ik heb geprobeerd dit allemaal op te schrijven als herinnering aan de mobilisatietijd bij ons in de Pandelaar.

Vorig jaar in september 2001 werd aan de rand van de buitengracht rond het Gemerts kasteel het beeld van de Vredesmaagd vernieuwd. Ook het fundament waarop het beeld werd geplaatst werd vernieuwd, waarvoor enig graafwerk moest worden verricht. Er werd een kuil gegraven, die daarna met nieuw aangevoerd zand werd opgevuld. Daar werd het nieuwe fundament op gemetseld. Toen een en ander zo goed als was afgerond trof kasteelbewoner Piet Delisse een pracht van een bijl uit de nieuwe steentijd aan juist bij deze plek, een beetje verscholen onder de struiken.

Het aangetroffen voorwerp is een glad

Een bijl van jadeïet

Jan Timmers

gepolijste stenen bijl. Het gebruikte materiaal is in dit geval geen vuursteen, maar zogenaamd jadeïet, een gesteente dat nog het meest lijkt op de halfedelsteen jade. De kleur is donkergroen met lichtgekleurde aders er doorheen. De grootste lengte van de bijl is 82 mm, de grootste breedte: 50 mm en de grootste dikte: 21 mm. Voor een bijl uit de Nieuwe Steentijd (Neolithicum) is het een klein exemplaar. De meest voorkomende neolithische bijlen zijn van vuursteen gemaakt en zijn doorgaans heel wat groter en hebben een lengte van zo'n 15 cm of meer. De gevonden bijl is dus om twee redenen een bijzonder exemplaar. Vanwege het materiaal en vanwege de afmetingen. Daarnaast is het bijltje nog volledig onbeschadigd en ook dat is een bijzonderheid.

Elders gevonden exemplaren

Hoe bijzonder de vondst precies is kan pas worden vastgesteld als we weten of dit soort vondsten vaker voorkomt en in welke plaatsen. Gelukkig is een overzicht bekend van vindplaatsen van jadeïet bijlen in Nederland en de directe omge-

ving. De meeste bijlen werden aangetroffen in plaatsen langs Maas en Rijn. Met name in Limburg komen de meeste exemplaren voor. In Noord-Brabant is een aantal vondsten bekend, eveneens van plaatsen langs de Maas. Daarnaast staan op het overzichtskaartje slechts twee jadeïet bijlen uit het zandgebied van Brabant ¹. De vondst van een dergelijke bijl in Heusden bij Asten is daarin nog niet opgenomen ². Dat betekent dat de jadeïet bijl van Gemert het vierde exemplaar is binnen het Brabantse zandgebied. Het aantal gepolijste bijlen van vuursteen is vele malen groter. Alleen al in Gemert zijn er daarvan al vier bekend. Het aantal gepolijste vuurstenen bijlen in aangrenzende plaatsen is nog groter. Het verschil in deze aantallen geeft aan dat jadeïet bijlen, ook al in het neolithicum, bijzondere voorwerpen geweest moeten zijn. Dat heeft beslist ook te maken met het materiaal. Vuursteen is tamelijk dichtbij aanwezig in de Maasvallei in België tot in Zuid-Limburg, waar de vuursteenmijnen van Rijkholt en St Geertruid bekende aanvoerplaatsen zijn geweest. Voor jadeïet

moeten we tot in het gebied van de Alpen voor de meest nabije plaats waar dit gesteente voorhanden is. Dat wijst op het bestaan van handelsrelaties over behoorlijk grote afstanden.

Het al genoemde overzichtsartikel geeft als datering van de jadeïet bijlen aan dat ze met name voorkomen in de middelste periode van de Nieuwe Steentijd en dat betekent een datering tussen 3300 v.Chr. en 2150 v.Chr. Die datering geldt vooral voor de Limburgse vondsten, maar de datering voor Brabant zal daarvan niet of nauwelijks afwijken.

De vindplaats

De bijl is gevonden in de directe nabijheid van het graafwerk voor de Vredesmaagd. Het kan bijna niet anders of de bijl is afkomstig uit het gegraven gat. Tijdens het graven is de bijl door

zijn gewicht van de zandhoop af gerold tot onder de struiken. Bij het afvoeren van het overbodige zand is de bijl daarom niet meegenomen.

Een andere mogelijkheid zou zijn dat de bijl werd aangevoerd met het nieuwe zand waarmee de kuil werd aangevuld. Dat lijkt onwaarschijnlijk. De bijl zou dan bijna zeker tegelijk met het zand in de kuil onder het beeld verdwenen zijn. Dat betekent dus dat het voorwerp oorspronkelijk in de grond zat op het binnenterrein van het Gemertse kasteel. Juist aan de binnenzijde van de huidige buitengracht. Het is goed om hier op te merken dat de oorspronkelijke buitengracht verder noordwaarts lag, pal naast de straat en dat het huidige Ridderplein onderdeel uitmaakte van het oude kasteelterrein. De vindplaats maakte vroeger dus zeker deel uit van het kasteelterrein. Op zichzelf is dat overigens niet zo belangrijk. De bijl is namelijk veel ouder dan het kasteel of de grachten daaromheen. Met de aanleg van het kasteel is pas een begin gemaakt omstreeks 1400. De bijl zit dan al zo'n 3000 jaar of meer in de grond. Er is dus geen directe relatie tussen het kasteel en de gevonden bijl.

Toch is de plek waar de bijl werd gevonden niet helemaal toevallig. Het

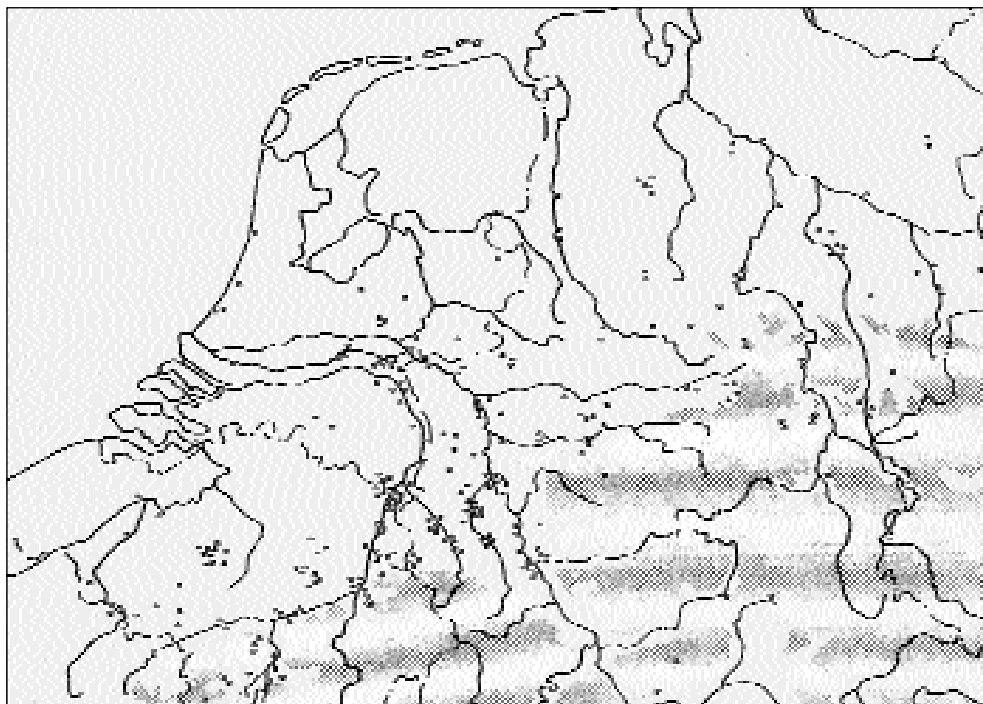
De gepolijste bijl van jadeïet, gevonden op het kasteelterrein van Gemert. De kleur is donkergroen.

Gemertse kasteel is gebouwd aan de oever van het riviertje De Rips. De grachten rond het kasteel werden gevoed met het Ripswater. Bij de bouw van het huidige poortgebouw van het kasteel werd De Rips ter plaatse duidelijk gekanaliseerd. Kaarsrecht loopt hij voor het poortgebouw door. Waar de bedding van De Rips voor die tijd precies lag is tot op dit moment niet vastgesteld. Vermoedelijk lag de oorspronkelijke bedding dichterbij het hoofdgebouw van het kasteel dan nu het geval is. Dat betekent ook dat de oude Ripsbedding

dichterbij de plaats lag waar de bijl is aangetroffen. De Rips is daarmee de verbindende schakel tussen kasteel en steenen bijl. De Rips nodigde uit tot de bouw van het kasteel en De Rips oefende zo'n 3000 jaren eerder ook aantrekkingskracht uit op de bijl.

Gepolijste neolithische bijlen worden opvallend vaak aangetroffen op natte plekken: voormalige vennen of rivier- en beekdalen. Je zou vermoeden dat juist op die plekken destijds veel hout werd gekapt en dat daarom op die plekken veel bijlen zijn zoekgeraakt en door ons

Verspreidingskaart van bijlen van jadeïet in Nederland, België en het noordwesten van Duitsland (bron: zie noot 1). Er kan nu een bijl uit Gemert aan worden toegevoegd.

weer worden gevonden. Dat blijkt niet het geval te zijn. Archeologen zijn van mening dat de bijlen op een andere manier op die natte plekken terecht zijn gekomen. Het gaat namelijk meestal niet om gereedschap, waarmee hout gekapt kan worden. Dat gepolijste bijlen kostbare voorwerpen vormden is zeker. Het kostte dagen van slijpen en polijsten voordat een bijl zo glad was. Een voorwerp waar zoveel tijd in is geïnvesteerd is niet zomaar een gebruiksvoorwerp. Het is een kostbaar voorwerp dat waarschijnlijk gebruikt werd voor ceremoniële doeleinden. Dat zal zeker voor de kleine exemplaren gelden, die gemaakt werden van zeldzame steensoorten die over grote afstanden werden aangevoerd. Opvallend is nu dat bijlen, maar ook andere kostbare voorwerpen meestal in voormalige vennen of in beekdalen worden aangetroffen, soms zelfs meerdere bij elkaar. De theorie die archeologen daarbij gebruiken is dat de vindplaatsen in de prehistorie gediend hebben als een ceremoniële plaats, een plaats waar kostbaarheden aan het water werden toevertrouwd, wellicht als geschenk of offer aan nabestaanden of goden. De Rips als een prehistorische offerplaats dus, of in archeologische termen gesproken: een votief depôt.

Andere Gemertse bijlen

Al eerder werden in Gemert gepolijste neolithische bijlen aangetroffen. De

vindplaatsen zijn echter helaas niet steeds met zekerheid bekend. Dat geldt wel voor een smaltoppige neolithische bijl, die werd aangetroffen bij de Vossenbergh in Elsendorp. Een plaats waar in het neolithicum geen of nauwelijks bewoning aanwezig geweest kan zijn. De vindplaats van de bijl is echter precies op de oever van een voormalig ven in de Peel. Ook daar is dus een gepolijste bijl als ceremoniële geschenk in het water terecht gekomen ³. Een andere vondst, die overigens niet geheel zeker is, betreft een zogenaamde depôt-vondst, omdat meerdere vondsten tegelijkertijd bij elkaar werden aangetroffen. Het gaat daarbij om een tweetal vuurstenen bijlen samen met een exemplaar van brons. De vondsten werden in 1917 door August Sassen geschonken aan het Noord-Brabants Museum met de melding dat ze gevonden waren op Koks. Bij de bewerking van de melding door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek wisten Koks niet te traceren, terwijl er kennelijk wel iemand was die ooit gehoord had van Koll bij Nuenen. De zo ontstane verwarring is inmiddels opgeheven ⁴. Het gaat in dit geval om een vondst in (het dal van) de Aa ter hoogte van Koks. Of dat in Gemert is of juist aan de overkant van de Aa in Erp is onduidelijk. Bekend is wel dat aan de Erpse kant van de Aa veel prehistorische begraafplaatsen, ook uit de bronstijd, bekend zijn.

Een votief depôt in de Aa past daar
prima bij.

NOTEN:

1. P Schut, H Kars, JMAR Wevers, Jade axes in the Netherlands: a preliminary report; *Helinium* 27(1987) 71-87. Met dank aan Nico Arts voor de tip.
2. WJH Verwers en GAC Beex, *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1974-1976*, p 1.
3. Jan Timmers, *Prehistorie rond De Ripse Paal, Gemerts Heem*, jrg 42(2000) 3, blz 32-34
4. Gegevensbestand van de ROB en Nieuwsbrief *Archeologie Kempen en Peelland* jrg 2 (1998) nr 2, blz 12, en jrg 2 (1998) nr 3, blz 16.

“In bedenking nemend dat niets noodwendiger is voor het heil van de staat en het geluk der ingezetenen dan de onderwijzing der jeugd...” Deze ruim tweehon-

derd jaar oude dooddooener, afkomstig van de Commissaris van het Gouvernement der Linker Zijde der Rhijn, wordt heden ten dage ook vernomen uit de mond van elke zichzelf respecterende politicus (zeg dus maar gerust **elke** politicus), met name in het half jaar voorafgaande aan de verkiezingen.

Het navolgende citaat is óók twee eeuwen oud en past, los van het genoemde bedrag, eveneens naadloos op de politieke merites van onze eigen tijd. De tijd vlak ná de verkiezingen, wel te verstaan: “Ik heb opgegeven dat de 8 gulden voor het leren der arme kinderen door de gemeente worden betaald, maar dit is abuis. De 8 gulden worden betaald door

Het Frans archief III

Meesters, Militie en Molens

Simon van Wetten

de arme meesters.” Natuurlijk bedoelde de brave agent van het dorp St. Anthonis, die in 1799 het briefje met de geciteerde tekst naar het bestuur van het kanton Gemert stuurde, dat het de armenⁿmeesters waren die het schoolgeld moesten ophoesten. Maar de goede man maakt tegelijkertijd vlijmscherp duidelijk dat een ander, beroemder citaat nog steeds klopt: l’Histoire se répète, de geschiedenis herhaalt zich. Het is immers van alle tijden dat, wanneer je aan politici vraagt: “Wie weet hoe het moet?”, zij steevast de wijsvinger lichtjes in de eigen borst prikken, en bij de vervolgvraag “En wie zal dat betalen?” onmiddellijk de arm strekken en de rest van de wereld aanwijzen. In de Franse tijd waren de aangewezenen, in de kwestie van het schoolgeld der onvermogenen, de armenmeesters.

We nemen de draad, die we halverwege de eerste zin van dit verhaal hebben laten liggen, weer op: “...wordt geordonneerd dat er de volgende divisies van scholen zullen zijn: Centrale, Speciale en Prima scholen. Er zullen scholen voor

jongens en meisjes zijn, waarbij de scholen der jongens zich in twee klassen zullen verdelen.” Ziedaar het raamwerk van het onderwijssysteem zoals de Fransen dat aan de Linker Zijde der Rijn invoerden. “Of er in Gemert ook publieke bibliotheken waren”, wilde men van overheidswege nog weten. “Nee”, was fijntjes het antwoord, “bibliotheken hebben we niet. Scholen wel. Oók scholen waar geen fondsen voor zijn, namelijk de school in het klooster van de Kruisheren, en de school in het nonnenklooster” (nb dat waren scholen in Uden welke plaats in die jaren tot het kanton Gemert behoorde).

De interesse die de hoge Franse heren bestuurders voor de jeugd aan de dag legden, spitste zich, als de kinderen eenmaal een paar jaar van school waren, toe op de jongens. Niet dat daarmee beweerd wil zijn dat die hoge Franse heren hun neus ophaalden voor jonge vrouwen, zeker niet, maar de professionele, bestuurlijke belangstelling ging uit naar de jongemannen. Die konden namelijk in dienst. Conscriptie heette

dat, in het Franse jargon. “Inschrijving voor de krijgsdienst”, verklaart het woordenboek. Lodewijk Napoleon, de vriendelijke, had de dringende verzoeken van zijn keizerlijke broer om invoering van de conscriptie in het Koninkrijk Holland steeds vastberaden naast zich neergelegd, maar vlak voor en zeker nadat hij door broerlief was weggepest, was er geen houden meer aan. Vanaf het jaar 1809 werden in elke gemeente lijsten aangelegd met de namen van alle twintigjarige jongens. Zij dienden *tirer à la conscription*, te schieten op de conscriptie. Een lotje trekken, in gewoon Nederlands. Als ze pech hadden en soldaat moesten worden, dan kon er vervolgens op hen ‘getireed’ worden, door Russische kozaken bijvoorbeeld.

Leuke bijkomstigheid is dat de conscriptielijsten vaak voorzien zijn van signalementen. Zo kan men van zijn betovergrootvader te weten komen of diens gezicht “rond” was, de neus “plat” en de oren “uitstekend”. Of de vrieskou in de Russische sneeuwtoendra dat signalement misschien enigszins heeft veranderd, wordt nergens vermeld. Hoewel, soms tref je in het Frans Archief correspondentie aan zoals van die aardige luitenant, die in augustus 1813 een briefje naar Gemert schreef dat “Van de Laar nog leeft, hij ligt in het hospitaal van Bremen.”

Al voordat de gebroeders Bonaparte het heft in handen hadden, gingen de

Prent uit 1805.

Onderwijs voor volwassenen? Nee, een nieuwslezer bij een muurkrant: “Vrede dankzij de onsterfelijke Napoleon!” We weten intussen wel beter.

Fransen er van uit dat men ook uit idealisme en dus vrijwillig toe zou kunnen treden tot de gelederen van het Leger van het Noorden. Burgers tussen de 18 en 30 jaar kwamen in aanmerking. Tot 40 jaar kon ook nog, mits de betrokkene reeds eerder gediend had. Verder werd een certificaat van goed gedrag gevraagd, kreeg men uitdrukkelijk géén handgeld betaald en was er sprake van de volgende minimumlengten: voor de lichte cavalerie 5 voet en 3 duim

(= 1.706 meter),
voor de zware cavalerie 5 voet en 4 duim
(= 1.733 meter),
en anders werd het één van de korpsen
infanterie.

Tot slot diende de aanstaande militair
gekeurd te worden door een “doctor”.
Dat zulks géén garantie bood voor een
sterke, gezonde en krijgshaftige aanwinst
voor het leger, wordt duidelijk door een
briefje uit 1809 van de eerste
“Lieutenant” van het 5e Regiment
Infanterie van Ligne, die behalve dat
briefje ook ene J. Luurmans naar Gemert
zond. “Deze Luurmans is door de dokter
gevisiteerd en goed bevonden, maar nu
blijkt dat de man een zware borstkwaal
heeft en niet in staat is het Koninkrijk te
dienen. Daarom wordt Luurmans uit de
dienst ontslagen.” En Luurmans stond er
bij, hoestte nog eens flink en verzond
een vette knipoog naar zijn dorpsgeno-
ten. Deze laatste waarneming, dat zult u
begrijpen, wordt niet geschraagd door
enig archiefstuk, maar is een interpreta-
tie van de schrijver dezes.

Secreet! Mocht u zich aangesproken voe-
len, dan moet u weten dat secreet
“geheim” is en vaak boven de Franse
militaire correspondentie stond. Ik kan u
verzekeren dat de archiefonderzoeker die
zulke secrete brieven leest, even wordt
getransformeerd tot iets of iemand die
het midden houdt tussen een voyeur en
James Bond: je ziet iets dat eigenlijk niet

gezien mag (mocht) worden. Verder kan
ik u helaas niets over de inhoud van deze
brieven mededelen.

Naarmate de Franse tijd vorderde, groei-
de de behoefte aan kanonnenvlees. In
september 1809 werd een wet van kracht,
die het mogelijk maakte alle jongelingen
van boven de 16 jaar, van wie de vaders
onderstand uit de armenkas genoten,
naar de militaire ‘etablissements’ op te
zenden. “Hé vader, zoude onderhand niet
gaan werken?” Eind 1810 diende elke
gemeente een “Compagnie de Reserve”
te formeren. Vanaf 1811 wordt een groot
deel van de militaire briefwisselingen in
beslag genomen door verzoeken om
opsporing en arrestatie van dienstweige-
raars en deserteurs. Johannes Arnoldus
van Vechel uit Gemert dacht in februari
1813 slim te zijn, meldde zich aan bij het
gemeentehuis van Den Bosch als volun-
tair voor klerk, maar werd in plaats van
achter een schrijftafel meteen bij het 7^e
Regiment Huzaren geplaatst.

Nee, er was geen sprake meer van 75
gulden per aangemelde vrijwilliger. Kort
en bondig liet de Franse Prefect weten
dat “vijf ruiters uit uw kanton zich onver-
wijld, met hun paarden, te Eindhoven
moeten melden bij de cavalerie”.

Een week later schreef diezelfde Prefect
aan het Gemerts gemeentebestuur:
“In Den Bosch zijn 26 paarden afgekeurd
en daarvoor dienen andere te komen.
Daarom moeten alle paarden uit uw

Het bij diens nazaten bewaard gebleven 'Congé Absolu' van Adrian van Zeeland uit Gemert dat werd uitgereikt te Toulon aan de Middellandse Zee. Op die dag werd Napoleon Bonaparte in gevangenschap afgevoerd naar het eiland Elba en kregen alle buitenlanders in dienst van het Franse leger hun ontslag. Adrian kwam terug naar huis bij zijn ouders op 't Slotje in de Deel.

gemeente die tussen de 5 en 10 jaar oud zijn naar Eindhoven worden gestuurd opdat men daar een keuze kan maken". En in de laatste dagen van het Franse regime, in oktober 1813, toen men in Gemert de moed had te klagen over onbetaalde verblijfkosten van de gendarmerie, liet een luitenant-commandant verbitterd weten dat voor "gemeenten waar deserteurs zijn" héél andere betalingsregels gelden.

Franse tijd of niet, de Gemertse molens

draaiden dóór. Een heel dik boekwerk in het Frans Archief bewijst dat. Van dag tot dag werden in dat boek, ruim twaalf jaar lang (tussen 1794 en 1806) alle Gemertenaren genoteerd die graan ter molen brachten. Het gewicht, de meelontvangst en het waaggeld staan in keurige kolommen vermeld. Waaggeld? Jazeker, de Fransen zouden de Fransen niet zijn als ze geen belasting op het Gemaal hadden ingevoerd. Kijk, dat doet toch een beetje zeer. Al in het begin van de 17^e eeuw hadden de mensen van

Gemert de voor die tijd ongehoorde moed om zich te verzetten tegen het “Recht van Wind” dat de edele heer commandeur zich toedacht. Die kwestie is door een niet eens zó frivole archiefvorder bestempeld als een soort Franse Revolutie avant-la-lettre in miniatuervorm en zelfs een verfilming waard geacht. Honderdvijfenzeventig jaar later volgde de echte Franse Revolutie, waarbij de heerlijke rechten werden afgeschaft en de bijbehorende heren geboeid en wel op dokkerende karren richting guillotine werden afgevoerd. En wat doen de nieuwe Franse heren? Die voeren een belasting op het Gemaal in. Hoe luidde dat citaat van zoëven ook al weer? De geschiedenis herhaalt zich?

In het dikke waaggeldenboek staan over de Gemertse ingezetenen helaas geen andere gegevens dan wat zij ter molen brachten en de sporadisch voorkomende mededeling: “Zak laten vallen”. Wel kan men nauwkeurig berekenen wat de omzet van de twee windmolens en ene rosmolen van Gemert was, en of er op bepaalde dagen van de week minder of juist meer aanbod was dan op andere dagen, en of er sprake was van seizoensinvloeden. Twee willekeurig gekozen weken leveren de volgende gegevens op: Van maandag 21 juli tot en met zaterdag 26 juli van het jaar 1794 kwamen 174 mensen 32.735 pond en 2.042 lood graan naar de molens brengen. Dat staat gelijk

aan 15.414 kilogram, ruim vijftien ton!

Van maandag 26 maart tot en met zaterdag 31 maart van het jaar 1804 kwamen 96 mensen 20.064 pond en 458 lood graan brengen, dus 9.436 kilo.

Opvallend is dat de zaterdag steeds de rustigste dag was – ook toen al iets van een ‘weekendgevoel’ - en ook valt op dat het verschil tussen het gewicht van het aangeleverde graan en het terugontvangen meel altijd rond de 0.930 was. Zeven procent verlies derhalve.

De door mij geconsulteerde mulder van molen “De Bijenkorf” bevestigde dat het anno nu niet anders is. “Stof en het schoonvegen van de stenen”, luidde zijn verklaring. Er werd destijds dus niet gesjoemeld, er gebeurde niets onoorbaar en niets onverwikkelijks. Ach, dat was toch ook al af te lezen aan de nette administratie van het gewichtsverschil. Geloof trouwens maar dat de boeren anders ingegrepen zouden hebben! Dan hadden ze de mulder vast wel wat klappen in zijn eigen molen verkocht, gemole(n)steerd zeg maar...

In mijn speurwerk naar ‘Gemerts Verleden’ vond ik in het gemeentearchief een interessant stuk uit 1674. Er was in dat jaar van alles aan de hand in onze contreien. In het rampjaar 1672 hadden Frankrijk, Engeland alsook Keulen en Munster de Republiek der Nederlanden de oorlog verklaard. Admiraal De Ruyter bezorgde de Frans-Engelse vloot een paar nederlagen waarna Engeland zich

uit de oorlog terugtrok. Maar de Frans-Nederlandse oorlog zou nog duren tot de Vrede van Nijmegen in 1678. In 1674 lagen de Franse legers van de zonnekoning (Lodewijk de Veertiende) in Noord-Brabant. En Gemert was door haar 'status aparte' van Vrije Heerlijkheid officieel dan wel neutraal gebied maar het viel de Commanderie kennelijk toch niet mee om buiten alle strijd te blijven.

De Fransen hadden Grave aan de Maas veroverd en vanuit Den Bosch oordeelden men het uit vermoedelijk strategisch oogpunt van belang om onder meer in Gemert een legereenheid van het Bossche garnizoen te stationeren. Om de bevolking zoveel mogelijk gerust te stellen publiceerde de commandant van het Bossche garnizoen op 16 februari 1674 een plakkaat 'teneinde te beletten

Oproep om Gemert met het geweer te verdedigen

Maria van de Vossenberg-Lortetje

alle moedwil en overlast welke de omliggende plaatsen mochten ondervinden van het garnizoen van 's-Hertogenbosch'. Maar dat was 'onze' Gemertse commandeur Virmundt allemaal nog niet genoeg. Want hij kwam daaroverheen op 4 maart 1674 ook met een Gemerts plakkaat. En dat is het stuk dat mij nu zo interesseerde. Het kostte me trouwens heel wat hoofdbrekens voordat ik alles snapte. Begrepen heb ik nu, dat ze het ook vroeger niet met eenvoudige woorden konden zeggen...

Virmundt verwijst eerst naar het plakkaat van de Bossche legeraanvoerder, zegt dan dat te willen 'seconderen', en pakt vervolgens uit met wat er in Gemert moet gebeuren als er onverhoopt toch 'excessen ende infractien' gepleegd worden die de vrijheid en de privileges van Gemert aantasten. Dan moet direct in het dorp de klok worden geslagen. Dat is dan het sein waarop zo'n beetje iedereen in het geweer moet komen. En met name de rotmeester, de uit de bevolking daartoe aangewezen 'aanvoerder' van

een wijk of gehucht, krijgt daarbij de verantwoording. Hij moet er op toezien dat iedereen die een geweer of anderszins heeft gekregen dat die als de klok wordt geslagen dan ook met zijn wapen komt opdagen zodat daadkrachtig tot arrestatie van inbreukplegers kan worden overgegaan. Diegenen die verzuimen op te komen krijgen een straf (=peen) van 'een pont groot'. En ook degenen die zich niet wapenen zoals het hoort moeten door de rotmeester als 'defectueusen' worden 'aangegeven' bij de schout. En als de rotmeester dat laatste nalaat dan wacht hem dezelfde boete (=amende) als 'den defectueuse'.

De exacte tekst van het plakkaat van de commandeur van Gemert volgt hierna:

Wij Ambrosius vrij heere van Virmundt, Duijts Ordens Ridder, Commandeur ende Stadthouder van die Vrij Neutrale Heerligheijt Gemert, wilstende seconderen die goede intentie ende voorrennen van den voorschreven Heere Commandeur van 's-Hertogenbosch, mede oock onse lieve onderdaenen, bevrijen ende beschudden int toecomende van dusdanige excessen ende infractien

geschiedende teghens die privilegien ende vrijheit deser plaetse bevelen ende ordoneren, gelijk wij bevelen ende ordoneren mits desen, dat ingevalle alsulken moetwil alhier quame bedreven oft gepleghet te woorden, dat men aenstonts die clocke sal slaen ende een ijder mit sijn geweer, daer op hij door die Rotmeester gestelt is compareren op die peene van een pont groot, promptelijck te execuiteren ten laste der defaillanten om alsoe die moetwilligen in apprehensie te neemen ende over te leveren aen haere ovrigheid - oock is onsen wille ende begeerte dat ieder Rotmeester bij sijn Rot sal compareeren om alsoe te gevoeglijker te connen achterhaelen ende bemercken die defaillanten ende waer het saecken dat iemant compareerde sonder behoorlijcke waepenen ende den Rotmeester die selve aen den Heere Schout niet en hadde aengebracht, soo sal den selven Rotmeester vervallen in die selve amende als den defectueusen waernaer ieder sich kan stellen, want het ons alsoe gelieft Regeren op ons Casteel van Gemert, den vierden Martij 1674.

Was getekend: A. van Virmundt

Bron: Oud-archief Gemert 1407-1794 invnr.
900-a